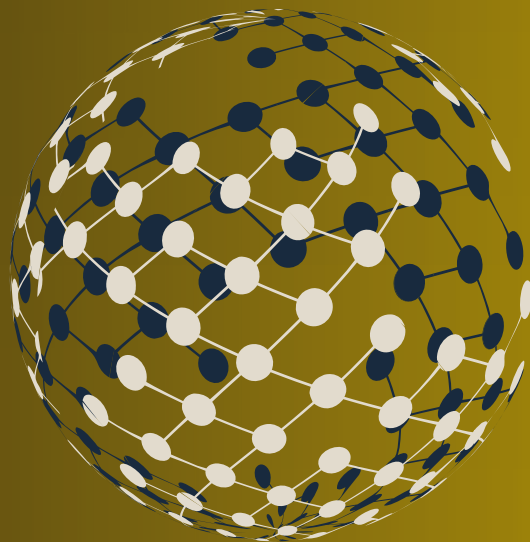

Michaela Dombrovská

Informační gramotnost jako veřejný zájem, politika a norma

Návod na tvorbu
koncepčních dokumentů
v oblasti informačního
vzdělávání

**Informační gramotnost
jako veřejný zájem, politika a norma**
Návod na tvorbu koncepčních dokumentů
v oblasti informačního vzdělávání

Michaela Dombrovská

Recenzovali: PhDr. Richard Papík, Ph.D.
prof. PhDr. Martin Potůček, CSc., MSc.
JUDr. Mgr. Michal Urban, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2018
Redakce Jan Sušer
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První vydání

© Univerzita Karlova, 2018
© Michaela Dombrovská, 2018

ISBN 978-80-246-3969-7
ISBN 978-80-246-4002-0 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Předmluva	7
Úvod	10
1. Tvorba a implementace koncepčních dokumentů	14
Od konceptu ke koncepci – strategie, koncepce, politika	14
Veřejná politika	16
Vzdělávací politika	22
Legislativní proces a teorie práva	28
Systémová teorie ve vzdělávání, veřejné politice a právu	30
2. Informační gramotnost jako agenda	35
Informační společnost	35
Informační vzdělávání, funkční gramotnost a klíčové kompetence	41
Funkční, informační a digitální gramotnost	47
Informační kompetence	56
Informační gramotnost v kontextu lidských práv	59
3. Informační gramotnost jako aréna	64
Informační gramotnost v českém prostředí	64
Zahraniční zkušenosti	72
4. Koncepční dokumenty v informačním vzdělávání	81
Koncepce pro oblast informačního vzdělávání	81
Gramotnosti v českých politikách a právu	84
Koncepce informační gramotnosti na vysokých školách v České republice	92
Národní strategie finančního vzdělávání	96
Doplňující případové studie	99
Informační gramotnost jako veřejný zájem, politika a norma	103

5. Návod na tvorbu koncepčních dokumentů v informačním vzdělávání	111
Metody analýzy, tvorby a implementace koncepčních dokumentů	111
Metodika tvorby koncepcí rozvoje informační gramotnosti	117
Návod na tvorbu koncepčního dokumentu pro školy a knihovny	128
Závěr	133
Bibliografie	136
Summary	147

Předmluva

Informačním vzděláváním a v rámci něj zvláště tvorbou koncepčních dokumentů jsem se zabývala ve své disertační práci obhájené na Univerzitě Karlově dne 21. 6. 2017.¹ Vedl mě k tomu dlouhodobý osobní zájem o rozvoj informační gramotnosti a aktivní – více než patnáctileté – působení v této oblasti, od definování a rámování definování problematiky, přes nastavování vzdělávacích standardů až po koncepční snahy, které se týkaly především oblasti vysokého školství. Spolupracovala jsem s Komisí IVIG při Asociaci knihoven vysokých škol v ČR na **vytvoření systémového modelu informační gramotnosti**, který je vhodný pro užití v rámci tvorby politik i normotvorby, a dále na **Koncepci rozvoje informačního vzdělávání na vysokých školách v České republice**, doporučujícího dokumentu asociace, který do jisté míry ovlivnil podobu jedné z informačních politik na národní úrovni a promítl se rovněž do oblasti finančního vzdělávání a ochrany spotřebitele. Později jsem měla možnost spolupracovat na přípravě **Národní strategie finančního vzdělávání** (a definice finanční gramotnosti v rámci ní vymezené), dále na přípravě vzdělávacích programů pro dlouhodobě nezaměstnané, jejichž nedílnou součástí bylo zajištění určité míry informační gramotnosti a v rámci kterého byly definovány detailní **Standardsy finančně gramotného občana**. V současné době se zaměřuji na právní gramotnost a právní vzdělávání pro veřejnost, protože úroveň informační gramotnosti souvisí s aktivním a zodpovědným občanstvím.

Do velké míry mě ovlivňuje původní zázemí v oblasti veřejné politiky a také dlouholeté praktické zkušenosti z působení ve veřejné správě a neziskovém sektoru. Ověřila jsem si opakovaně, že teorii oboru je pro uskutečňování reálných kroků důležité umět také dobře „překládat“ (ve

1 Dombrovská 2017a, dostupné na <http://hdl.handle.net/20.500.11956/86330>.

smyslu užití adekvátního jazyka i terminologie) těm, kteří mají prostředky, zdroje a rozhodovací pravomoci.

Předkládaný **text je upravenou verzí disertační práce s důrazem na praktické využití** získaných poznatků. Vyšla jsem přitom z případových studií tvorby koncepčních dokumentů z oblasti různých gramotností či jinak souvisejících agend, které umožňují důkladný a dlouhodobý vhled do určité problematiky. Jde tu o propojení informační vědy, veřejné politiky a práva za pomoci systémové teorie. Ačkoliv by bylo namístě zařadit s ohledem na klíčové kompetence a související gramotnosti rovněž pedagogiku, andragogiku a mediální studia, přesahuje to mé možnosti a mohu jen doufat, že tuto práci bude možné nějakým způsobem dále využít ve všech výše zmíněných a případně i dalších oborech.

Ucelený a komplexní pohled na proces tvorby a implementace koncepčních dokumentů, které výrazně ovlivňují fungování vzdělávacích akcí a aktivit u nás, umožnilo **vytvoření metodiky pro tvorbu koncepce v oblasti informačního vzdělávání**, kterou oproti disertační práci navíc doplňuje praktická pomůcka pro případné tvůrce koncepčních podkladů. Na základě studia případových studií se nadto podařilo navrhnout **teoretický předpoklad vln vývoje gramotností**,² které mají pozoruhodný vliv na to, jak je metodika navržena – totiž že se do určité míry proměňuje právě podle aktuálně relevantní vlny. Tento předpoklad mimochodem nabízí jeden z možných srozumitelných a **podložených argumentů**, proč by informační vzdělávání mělo být ve veřejném zájmu, a **několik návrhů, jak postupovat** při jeho aktivním prosazování v rámci formálního i neformálního vzdělávání.

Ráda bych poděkovala recenzentům této publikace, kteří zdatně přispěli k vylepšení původního textu, za jejich podnětné připomínky, konstruktivní kritiku a zejména čas, který byli ochotni této práci věnovat. V oblasti informační vědy je to doc. PhDr. **Richard Papík**, Ph.D., vedoucí oddělení knihovnictví na Ústavu bohemistiky a knihovnictví Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity, který vedl Ústav informačních studií a knihovnictví Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v pro mě osobně klíčových obdobích a kterého považuji za svého mentora, v oblasti veřejné politiky prof. PhDr. **Martin Potůček**, CSc., MSc., vedoucí Centra pro sociální a ekonomické strategie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, který výrazně nasměroval mé profesní působení

2 V disertační práci se jednalo o vlny evoluce gramotností (ve smyslu jejich postupného rozvoje), s ohledem na to, že takto byly nazvány v již publikovaných textech a protože šlo o určité odlišení od fázi veřejněpolitického procesu; zde se tedy jedná o snahu o určité zjednodušení a současně vyvarování se nechtěných srovnávání s dalšími významy pojmu evoluce.

a odborné zájmy, a v oblasti práva JUDr. Mgr. **Michal Urban**, Ph.D., vedoucí projektu Street Law, který působí v Mezioborovém centru rozvoje právních dovedností a dále na katedře politologie a sociologie Právnické fakulty Univerzity Karlovy. Nesu však plnou a výlučnou zodpovědnost za případné neúmyslné nedostatky či nepřesnosti v textu a budu ráda, pokud mě na ně čtenáři upozorní.³

Ráda bych rovněž ještě jednou poděkovala svému školiteli doc. PhDr. **Rudolfu Vlasákovi** za nesmírně laskavé vedení mé disertační práce a jeho neutuchající podporu v těžkých obdobích, a oponentkám, prof. PhDr. **Jele Steinerové**, Ph.D., vedoucí katedry knihovnictví a informační vědy Filozofické fakulty Univerzity Komenského, a Mgr. **Pavlině Mazáčové**, Ph.D., z Kabinetu informačních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, jejichž původní připomínky k disertační práci jsem v předkládaném textu s vděčností a pečlivě zohlednila. Poděkování za konzultace patří také PhDr. **Zuzaně Šidlichovské**, Ph.D., za pomoc zejména v oblasti použitých či navrhovaných metod a metodologií a také za inspiraci v oblasti gramotnosti právní, a PhDr. **Ludmile Tiché**, která dovedla Komisi IVIG při Asociaci knihoven vysokých škol ČR k zatím nepřekonaným úspěchům v oblasti rozvíjení informačního vzdělávání, resp. informační gramotnosti, a která v tom nejlepším smyslu ovlivnila mé profesní uplatnění. V neposlední řadě patří má **vděčnost za trpělivost, pochopení a podporu mým nejbližším**.

Text odráží faktický a právní stav k 21. 12. 2017, ke stejnému datu byly rovněž ověřeny (a tedy citovány) všechny uvedené URL odkazy, pokud není uvedeno jinak, a jsou v něm využity pouze vlastní texty nebo formou řádných citací či odkazů texty jiných autorů, v případě literatury a zdrojů v původních jazycích se jedná o vlastní překlady, pokud není uvedeno jinak.

Na závěr si dovoluji vyjádřit naději, že tato práce přispěje k dalšímu rozvoji informačního vzdělávání u nás, zvláště ve smyslu **mapování a doplňování veškerých nezbytných informačních kompetencí**, a tím k rozvoji informační gramotnosti v relevantních koncepčních dokumentech různých úrovní, zaměření i cílů.

3 Například prostřednictvím projektu InfoPolis, na němž se podílím a který mj. slouží k podpoře vysokoškolské výuky se zaměřením na informační vzdělávání, viz <http://www.infopolis.cz>.

Úvod

Tématem publikace je **informační vzdělávání**, resp. informační gramotnost, a to v kontextu informační vědy, veřejné politiky a práva, v **České republice**. Informační vzdělávání z odborného hlediska náleží do oboru informační věda, zatímco tvorbou koncepcí se zabývá veřejná politika a jejich normativní částí (především právními předpisy) také právo. Propojujícím prvkem je systémová teorie, resp. její aplikace v podobě systémového přístupu či myšlení, protože se vhodně uplatňuje v relevantním kontextu ze všech zmíněných hledisek a umožnila navrhnout **metodiku tvorby koncepcí pro oblast informačního vzdělávání**, kterou je možné uplatnit v různé šíři a na různých vzdělávacích úrovních.

Pojmy systémový přístup a systémové myšlení jsou v této práci používány jako synonyma ve smyslu aplikace systémové teorie na konkrétní oblast nebo obor. Podobně jsou používány pojmy koncepce a politika ve smyslu koncepčních dokumentů, a to zejména proto, že politikou je obvykle (ne však výlučně) nazývána koncepce vytvořená a implementovaná na vyšší úrovni. Informační vzdělávání je pak procesem, který skrze rozvíjení informačních kompetencí vede ke zvyšování úrovně informační gramotnosti. Politika je buďto konkrétní dokument, nebo označení celé agendy v různé šíři (například vzdělávací politika apod.), v rámci níž působí klíčoví aktéři v relevantní aréně sítí a faktorů. Normou se koncepce stane, ať už v rámci zákona, nebo podzákoného předpisu, je-li absorbována právním řádem. Pak se stává jeho součástí a má schopnost vyvolat právní účinky. V souvislosti se vzdělávací politikou jsou do určité míry používány synonymně pojmy obecná a funkční gramotnost, tak jak je u nás používá veřejněpolitická praxe s ohledem na relativně bezproblémový rozvoj základního vzdělání v našich podmínkách. Koncepční dokumenty zde zahrnují strategie, koncepce i politiky. Pokud jsou zmiňovány vzdělávací akce a aktivity, je jim společný vzdělávací

záměr, jako koncepce na konkrétní úrovni, či projekt, který shrnuje jejich vzdělávací cíle.

Celá práce je založena na **kvalitativní výzkumné strategii**, která se používá ke zkoumání a hlubšímu pochopení jednoho jevu či procesu, v tomto případě vybraných koncepcí a jejich zázemí. Původní tázání⁴ postupně vykrystalizovalo do následující výzkumné otázky: **jak nastavit efektivní metodiku tvorby koncepcí pro oblast informačního vzdělávání, která by vedla k překonání dosavadních neúspěchů na národní úrovni a byla současně uplatnitelná (při zachování potřebné přiměřenosti) na tvorbu koncepcí různých úrovní, zaměření i cílů pro různé organizace či zájmové skupiny.**

Text čtenáře postupně provádí základy tvorby koncepčních dokumentů a norem (kapitola 1). Poté se zaměřuje na důkladné poznání **konceptu** informačního vzdělávání, resp. informační gramotnosti a informačních kompetencí jako takových. Z hlediska veřejné politiky a práva se jedná o nezbytné důkladné poznání a vymezení, resp. rámování **agendy** (kapitola 2), kterou lze poté sledovat rovněž skrze **sítě aktérů**, kteří ve vzájemných interakcích vytvářejí a implementují koncepce či normy s ohledem na konkrétní **faktory**, tedy ve veřejněpolitické **aréně** (kapitola 3). Dále mapuje existující **koncepce** z oblasti informačního vzdělávání (kapitola 4) a nabízí metodiku, resp. **návod, jak postupovat** při tvorbě nových koncepčních dokumentů či záměrů a projektů (kapitola 5). Nejprve tedy jde o informační vzdělávání skrze model A-A-A (aktéři generující agendu v arénách), posléze na něj nahlížíme jako na proces (fázový model veřejněpolitického procesu), a to s využitím teorie analýzy rámců.

Agenda odpovídá na otázku **CO**, řeší vývoj pojmu a jeho náležitosti a kontextu, hlavní východiska a předpoklady. Aréna řeší otázku, **KDO** (potenciální v. klíčoví aktéři) danou agendu formuje a za jakých (klíčových) okolností. Část věnovaná existujícím koncepčním dokumentům odpovídá na otázku **PROČ** koncepce vytvářet, nabízí odpovídající argumenty a zasazuje celé téma do odpovídajícího rámce. Metodika je pak odpovědí na otázku **JAK**, je konkrétním návodem jak postupovat. Velice důležité je, že všechny tyto části musí každá skupina či instituce (aktér) zpracovat sama za sebe. Rozhodující je totiž úhel pohledu i záběr a rovněž účel koncepčního dokumentu, resp. záměru či projektu a jeho cíle. Tato publikace přitom nese především úhel pohledu s nejširším dosahem, ten je ale použitelný a přenositelný – s ohledem na přiměřenost (Bawden, Robinson 2012).

4 Teze; s ohledem na téma disertační práce.

Text není nutné číst od začátku do konce. Pro praxi je možné začít kapitolou 5 „Návod na tvorbu koncepčních dokumentů v informačním vzdělávání“, která v případě zájmu odkazuje do předchozích kapitol pro hlubší porozumění nebo například konkrétní metody. Zatímco kapitola 1 „Tvorba a implementace koncepčních dokumentů“ tvoří teoretický úvod k problematice tvorby koncepcí, kapitola 5 obsahuje popis vybraných metod, návrh metodiky a konečně i praktický návod, jak v praxi postupovat. Vývoj informační gramotnosti, resp. informačního vzdělávání, který je zajímavý například pro studenty oboru informační věda, osvětlují kapitoly 2 „Informační gramotnost jako agenda“ a 3 „Informační gramotnost jako aréna“. Vývoj informačního vzdělávání v konkrétních podmínkách české praxe pak zachycuje kapitola 4 „Koncepční dokumenty v informačním vzdělávání“ a v ní popsané případové studie.

Případové studie s longitudinálními prvky, které jsou v detailu součástí disertační práce, ze které publikace vychází, jsou zde představeny souhrnně a zejména s ohledem na to, že teprve jejich důkladné zkoumání s využitím tzv. zakotvené teorie (*grounded theory*) umožnilo formulovat **teoretický předpoklad vln vývoje gramotností** (tedy postupný rozvoj konkrétní agendy nejprve skrze definování odborného konceptu, poté tvorby a implementace koncepčního dokumentu jako určité strategie a následně jejího zavedení do systému práva s adekvátními účinky), který se rovněž odráží v navržené **metodice tvorby koncepcí pro oblast informačního vzdělávání** a proměňuje způsob, jakým je aplikována. Podstatné je důkladné poznání sítí potenciálních, resp. klíčových **aktérů** a faktorů (tedy **arény**) v rámci dané **agendy**, a zejména způsobu, jakým spolu aktéři spolupracují, působí a komunikují. Běžné jsou metodiky v podobě postupů, plánů či návodů, které uživatele provádějí přípravou koncepce. Zde je navíc přidán další rozměr. V obecném smyslu nabízí jednu z možných odpovědí na otázku, **v jaké vlně svého vývoje se konkrétní agenda setkává s potížemi a jak jim případně čelit**. Konkrétně pak může být jako návod využita **na různých vzdělávacích úrovních a v různé šíři**, od konkrétního vzdělávacího záměru či projektu přes konkrétní vzdělávací instituci až po koncepční dokumenty s rozsáhlejším záběrem.

Publikace může rovněž sloužit k hlubšímu porozumění a vhledu do problematiky informačního vzdělávání, a to zejména z hlediska tvorby koncepčních dokumentů a norem a také v souvislosti s klíčovými kompetencemi a souvisejícími gramotnostmi, mezi nimi zejména gramotností mediální, která je odpovědí na narůstající úroveň dezinformací, a gramotností digitální, která je aktuálně v popředí zájmu politické repre-

zentace i odborné veřejnosti a má potenciál gramotnost informační do jisté míry zastoupit. Zvláště zajímavou aplikací je pohled na **informační gramotnost v kontextu základních lidských práv**. S ohledem na právní zásady legální licence a enumerativnosti veřejnoprávních pretenzí je úroveň vzdělání, jakou stát může po občanovi požadovat, dána limity povinné školní docházky, což se nutně vztahuje i na úroveň informační gramotnosti. Neexistence standardů informační gramotnosti na úrovni povinné školní docházky tak mj. znamená, že **zatímco máme zajištěn svobodný přístup k (veřejným) informacím, není již garantováno jejich poskytování v takové formě, které je příjemce schopen rozumět**. To může vést k poskytování nesrozumitelných informací ze strany veřejné správy a případně i dalších institucí v mocenské roli (například bank, zdravotních pojišťoven, velkých korporací obecně apod.) a samozřejmě se to dotýká i jiných tzv. informačních a dalších práv. Propojení informační vědy, veřejné politiky a práva tak přináší jeden z možných zdůvodněných a přitom srozumitelných argumentů významu **informačního vzdělávání v jeho aspiraci na veřejný zájem** pro veřejnou správu, politickou reprezentaci i veřejnost a **několik návrhů řešení**, jak případně dále postupovat.

1. Tvorba a implementace koncepčních dokumentů

Koncepční dokumenty, mezi které patří mj. strategie, koncepce nebo politiky, ale do určité míry také třeba vzdělávací záměry (akce nebo aktivity) či projekty, jako takové spadají zejména do oblasti zájmu oboru veřejná politika. Pokud je jejich přesah normativní a z koncepčního dokumentu se stane norma, například zákon nebo vyhláška, ale také třeba nařízení ředitele školy, z hlediska legislativního se jimi zabývá také právo. Samotný obsah dokumentu je pak určen tím, čeho se výsostně týká. V případě informačního vzdělávání je to tedy především informační věda, ale také (avšak nad rámec této publikace) pedagogika, andragogika, mediální studia a další. Tyto a případně další obory přitom není snadné efektivně a účelně propojit. Následující kapitola čtenáře proto uvádí do základů informační vědy, veřejné politiky a práva a dále představuje systémovou teorii, jejíž aplikace je tu **hledáním společného jazyka**, který je propojuje.

Od konceptu ke koncepci – strategie, koncepce, politika

Koncepty a teorie, které jsou výsledkem tvůrčí a vědecké práce odborníků a profesionálů na poli informačního vzdělávání, resp. informační gramotnosti, se mohou promítnout do podoby **návrhů koncepčních dokumentů, tedy koncepcí, resp. politik či strategií, nebo konkrétních vzdělávacích záměrů (akcí nebo aktivit) či projektů**. Aby však měly širší dopad, pokud možno s dosahem na celou populaci nebo její určitou část, je především nutné určité institucionální zajištění. Zatímco například pro studenty určité univerzity postačí rozhodnutí děkana, v případě širšího dopadu jsou zapotřebí zákonné nebo podzákonné normy. Listina základních práv a svobod a Ústava ČR jsou založeny na dvou základních principech: (1) zásadě legální licence a (2) zásadě enumerativnosti ve-

řejnoprávních pretenzí. To znamená, že (1) každý může činit, co zákon nezakazuje, a naopak není povinen činit nic, co mu zákon neukládá, a že (2) veřejnou moc lze uplatňovat jen v případech, mezích a způsoby, které stanoví zákon. Prakticky to obnáší nutnost zakládat povinnosti občanům (resp. každému) pouze na základě platných norem práva (Knapp 1998). Tvorba koncepčních dokumentů i legislativy je přitom ovlivněna tím, co se považuje za **veřejný zájem**. Aby se zkoumaná problematika stala veřejným zájmem a měla šanci promítnout se do koncepčních dokumentů (veřejných politik) nebo legislativy (právních předpisů), je důležité znát základní charakteristiky a **specifika tvorby a realizace veřejných politik a práva**. Jejich zohlednění a zahrnutí do probíraného konceptu od počátku výrazně zvyšuje šanci agendy reálně vstoupit do života, ať už ve formě čerpání veřejných prostředků, nebo ukládání určitých oprávnění, resp. povinností.⁵

Přesto způsob změny standardním veřejněpolitickým postupem není přece jen jediný možný. Vzhledem k náročnosti a zdlouhavosti takových změn je někdy efektivnější změna iniciovaná tzv. zesponu – přímo zájmovými skupinami nebo jednotlivci. Je to základní princip občanské společnosti. Jako příklady můžeme uvést učebnici *Kulinářské umění Jiřího Roitha*, který tímto počinem změnil osnovy kuchařských učilišť,⁶ dále učebnici moderních dějin⁷ sdružení PANT v čele s Petrem Pánkem nebo iniciativu na podporu mediální gramotnosti Zvol si info⁸ studentů

5 Je třeba upozornit, že právo není jediným nástrojem veřejné politiky, mezi další patří mj. veřejná správa, informační a komunikační nástroje nebo mocenské či ekonomické nástroje (Potůček 2016:68). Zde je pro zjednodušení právo (a normotvorba obecně) považováno nejen za nástroj veřejné politiky, ale také určitou míru závaznosti koncepčního dokumentu – pouze právní dokument může vyvolat právní účinky a výhradně na základě práva může veřejná správa ukládat povinnosti a oprávnění. Na nižších úrovních pak normativní úroveň obnáší závaznost odvozenou od mocenské role, například vedení školy nebo knihovny apod. Srov. následující podkapitolu.

6 Koubová, K. Šéfkuchař, jemuž došla trpělivost s učni, mění osnovy. Na webu učí vařit správně. *MF Dnes*, 27. 10. 2014, s. A7.

7 Viz <http://www.pant.cz/portal-moderni-dejiny.html>.

8 Viz <http://zvolsi.info/>. Iniciativa hodlá bojovat také s dezinformacemi, což je další velké téma, které se poslední dobou objevuje. Dezinformace označil za jednu ze tří aktuálních hrozeb v souvislosti s informacemi na internetu (spolu se ztrátou soukromí a neprůhlednou politickou propagandou) také zakladatel World Wide Webu Tim Berners-Lee. Viz Qinn, M. The inventor of the web, Berners-Lee, outlines its three biggest threats. *Quartz* [on-line], březen 2017, dostupné na <http://qz.com/930746/tim-berners-lee-says-privacy-fake-news-and-political-advertising-are-the-webs-biggest-threats/>. V této souvislosti je rovněž zajímavé, že Oxford Dictionary označil přidavné jméno post-pravdivý (post-truth), které odkazuje na to, že fakta nehrají při utváření veřejného mínění klíčovou roli a nahrazují je emoce, za slovo roku 2016, viz <http://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>. Petr Lupač, Ph.D.,